

BROERS EN ZUSSEN

Broeder- en zusterschap in liedteksten

Bettine Siertsema

Bij de samenstelling van het nieuwe liedboek voor de Protestantse Kerk dat in 2012 moet verschijnen, zijn een achttal werkgroepen behulpzaam, die ieder een bepaald segment bestrijken, zoals psalmen, kinderliederen en liturgica (acclamaties, kyrië, e.d.). In de werkgroep voor moderne Nederlandse liederen, waar ik deel van uitmaak, is aandacht voor inclusief taalgebruik een vanzelfsprekendheid, en bepaald niet alleen bij de vrouwelijke leden. Gezang 474 van het huidige liedboek zou bij ons daarom ook weinig kans maken: 'God roept ons, broeders, tot de daad...' (dit lied ligt echter niet op ons bord, want er is een andere werkgroep die selecteert wat er uit het huidige liedboek behouden moet blijven).

Maar inclusief taalgebruik is niet altijd een gemakkelijk te vervullen voorwaarde. In gezang 474 wordt 'broeders' vrijwel direct geassocieerd met daadkracht. Natuurlijk kun je dat oplossen door de mensen naar eigen keus in de eerste regel 'zusters' te laten zingen, maar dan valt onwillekeurig de schaduw van de strijd der seksen over de tekst, terwijl die juist eendrachtigheid centraal stelt – helaas ook weer geformuleerd als 'aller mensen broederschap'. Ook Willem Barnard spreekt nog over 'ons, broeders, in een lied over de vele Bijbelfiguren die herder waren. Daarin geeft hij overigens wel een mooie omschrijving van broederschap:

En hij heeft ons, broeders,
samen aangesteld
om elkaar te hoeden
in het aardse veld.

schepselen en schapen
van de herder God
die ze heeft geschapen
van hetzelfde bloed.¹

Jongere dichters zullen eerder naar seksen neutrale woorden zoeken of, waar die te kleurloos, te abstract of te weinig beeldend zijn (zoals 'mensen'), naast een mannelijke vorm een vrouwelijk equivalent zetten, bijvoorbeeld Huub Oosterhuis in het lied 'Boek jij bent geleefd', die de vijfde strofe aldus laat beginnen: 'Vrouw, waar is je broer / mens, waar is je zusje?'² Maar dan nog: kritische feministen kunnen

zich storen aan het verkleinwoord dat wél voor de vrouwelijke en niet voor de mannelijke vorm gebruikt wordt.

Moeilijker wordt het in liederen die gestoeld zijn op een Bijbelverhaal over broers of zussen. Waar het lied dicht bij het verhaal blijft, is het geen wonder dat het om broers of zussen, mannen of vrouwen gaat. Maar waar de algemenere strekking vooropstaat, waar het om de relevantie voor ons menselijk bestaan gaat, kan de verwijzing naar het Bijbelverhaal ten koste van een inclusief taalgebruik gaan, bijvoorbeeld in een lied van Tom Naastepad over de Tien Woorden:

Dit is mijn woord: bedrijf geen moord,
het leven komt van Mij,
hebt gij niet Habels kreet gehoord?
Sta dan uw broeder bij.³

Kaïn en Abel

Waar broederschap een woord is met een duidelijk positieve lading, draaien de broederverhalen in de Bijbel vrijwel altijd om concurrentie en conflict. Het lieflijke beeld dat psalm 133 schetst van broeders die in één huis wonen, door één liefdeband tezaam gehouden, wordt in de verhalende teksten vergeefs gezocht. In de liederen over Kaïn en Abel, maar ook in het algemeen fungeert het woord 'broer' of 'broeder' dan ook juist om het ideaalbeeld voor ogen te roepen, zelfs als de 'broedermoord' genoemd wordt⁴, broedermoord is immers nog erger dan gewone moord. Zoals in het boven geciteerde lied van Naastepad, staat juist in liederen over Kaïn en Abel de broer voor de ander, de naaste. Huub Oosterhuis expliciteert in het 'Lied van Kaïn' waar de broer voor staat: 'je beeld en gelijke'. Henk Jongerius slaagt er in twee verschillende liederen over Kaïn en Abel goed in dat positieve beeld van broederschap in seksen neutrale termen te vatten:

Gij woont waar mensen zij aan zij
elkanders tochtgenoten zijn
en voelbaar maken het geheim
hoe wij in u verbonden zijn.

En:

In liedteksten komen de begrippen broeders en broederschap geregeld voor. Maar hoe zit dit met de vrouwelijke equivalenten hiervan?

Dr. B. Siertsema is neerlandica en verbonden aan de Faculteit der Wijsbegeerte van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Ze is lid van de redactie van Interpretatie.

¹ 'Van de schaapherder Abel' in *Liederen van het begin*. 's-Gravenhage: Boekencentrum, 1983, nr. 13.

² Huub Oosterhuis, *Verzameld liedboek*, Kampen: Kok, 2004, p. 491.

³ Th.J.M. Naastepad, *Het lied op onze lippen*. Kampen: Gooien Sticht 2003, nr. 6.

⁴ Zoals in *Zingend geloven 2*. Zoetermeer: Boekencentrum, 1997, nr. 104, van Henk Jongerius.

Vernieuw ons naar uw beeld
tot dragers van uw Naam,
die vreedzaam zijn begaan
met mensen, onverdeeld.⁵

Ideaal en werkelijkheid worden naast elkaar gezet in 'De stad van Kaïn' van Gerard Frenk, waarbij de wereld van Kaïn en Lamech en zijn andere nakomelingen tegenover het (ideale) Jeruzalem staat. Strofe 2 en 5 gaan over de taal die daar respectievelijk gesproken wordt:

(in de stad van Kaïn en Lamech:)
Een taal van angsten en vol wraak,
die van verwijten leeft,
en zeventig maal zeven maal
een woord voor vijand heeft.

(in Jeruzalem:)
Je geeft de taal van Abel door,
die van ontferming leeft
en zeventig maal zeven maal
een woord voor broeder heeft.⁶

Het ultieme ideaalbeeld is te vinden waar een verschuiving plaatsvindt van Abel naar Jezus, zoals in een lied van Jan Wit, waarin Kaïn aan het woord is:

(...)
O broeder die kwam,
o herder en lam
die 't leed en de angst en de dood op U nam,
uw woord dat Gods liefde verklaarde,
uw bloed roept van de aarde.⁷

De verloren zoon en zijn broer

Een nieuwtestamentische broederstrijd, zij het in afgezwakte vorm vergeleken met de moord en het bedrog van de oudtestamentische broederparen, is te vinden in de gelijkenis van de verloren zoon. De meeste liederen die over dat Bijbelgedeelte gaan, concentreren zich op de verhouding tussen de zoon en de vader, maar Hans Mudde schreef een lied waarvan de strofen steeds beginnen met de regel: 'Een vader had twee zonen'. In de eerste twee strofen worden de twee zonen in hun verschillen getekend, maar niet hun onderlinge relatie. Strofe drie en vier vertellen over de lotgevallen van de jongste, en de laatste strofe gaat weer over hen beide, en hun broederschap, waarvan alleen het ideaal getekend wordt en niet hoe gemankeerd die broederschap volgens de gelijkenis was:

Een vader had twee zonen:
hoe moederlijk was hij
ten diepste toe bewogen
over hen allebei
opdat als broeders samen

zij met een groots gebaar
verheugd zouden beamen:
wij horen bij elkaar!⁸

In het C-jaar is de gelijkenis van de verloren zoon de evangelielezing van zondag Laetare. Wim Pendrecht schreef een lied voor de veertigdagentijd, waarvan de desbetreffende strofe alleen met die achtergrond te begrijpen is. Hij gebruikt het woord broederschap niet als ideaaltype, maar om juist de houding aan te duiden van het 'in enkelvoud', niet in gezamenlijkheid en als gemeenschap leven. In zijn omschrijving kan dat zowel op de houding van de jongste zoon slaan, die er met zijn erfdeel in zijn eentje opuit trekt, als op de houding van de oudste zoon, die vindt dat na die escapade hij alleen recht heeft op de genegenheid van hun vader.

De broederschap, niet toegenegen,
verkiest voortijdig part en deel
in enkelvoud, wat niet zoveel
is om te gaan gebaande wegen
van God verkregen.⁹

Lea en Rachel

Zusterschap is een woord dat niet gauw gebruikt zal worden als het om een gemeenschap van mensen gaat. Eva's lied is de titel van twee bundeltjes uit de jaren tachtig van de vorige eeuw, met liederen geschreven door vrouwelijke dichters en componisten, gepubliceerd uit onvrede met de vele mannelijke gods- en mensbeelden in het traditionele kerklied. Daarin wordt 'zusterschap' een paar keer gebruikt in een context die zowel een algemene, 'menselijke' lezing als een specifieke, voor dat ene verhaal geldende lezing openhoudt. Hanna Lam geeft de verhouding tussen Ruth en Naomi daarmee weer (met overigens een onlogische verspringing van persoonlijk voornaamwoord, en een tamelijk lelijke rijmconstructie op het eind):

Kiezen voor elkaar in trouw,
delen wat haar wordt gegeven.
Al het jouwe is het mijne,
zusterschap in 't groot en 't kleine.¹⁰

Maria de Groot schreef een 'Lied van Lea' en een 'Lied van Rachel'. In het eerste valt het accent niet zozeer op de onderlinge concurrentie maar meer op de herstelde verhouding tussen de twee zusters, zoals die was na de episode met de liefdesappelen en nadat ook Rachel een kind had gebaard (Gen. 30:14-24). Zo kan 'zusterschap' zelfs met betrekking tot dit verhaal een positieve betekenis krijgen:

(...)
om recht te doen en rechten te ontvangen
en overeind te blijven in verachting

⁵ Henk Jongerius en Jan Raas, *Voor onderweg. 101 schrijftlieders*. Kampen: Gooi en Sticht 2005, de laatste strofe van resp. nr. 94 en nr. 97.

⁶ *Zingend geloven* 8.

Zoetermeer: Boekencentrum, 2004. nr. 46.

⁷ Jan Wit, 'Het land van de vlucht' in: *Liederen van het begin*. 's-Gravenhage: Boekencentrum, 1983, nr. 14.

⁸ Hans Mudde, *Op de wijze van het lied*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2005, nr. 51.

⁹ *Zingend geloven* 4.

Zoetermeer: Boekencentrum 1991, nr. 13.

¹⁰ Eva's lied 1. Kampen: Kok, 1986, nr. 6.

Jezus met Martha en Maria.
St. Bennet's Parish Church,
Engeland.
Foto: Anton Sinke

de rug te rechten en te zien hoe zusters tezamen wonen en elkaar doen leven.¹¹

Het 'Lied van Rachel' gaat vooral over Rachel als moeder van alle ballingen; wel haar aanvankelijke kinderloosheid speelt er een rol in, maar niet de relatie met haar zus Lea.

De twee zussen staan bij Willem Barnard voor twee verschillende leefwijzen, die van 'deze wrede wereld en het nieuwe rijk', waarin, zonder dat het expliciet gezegd wordt, respectievelijk Lea met haar vele kinderen en de slechts moeizaam vruchtbare Rachel vallen te ontdekken:

2.
Leven in de vrede
van het wrede bloed,
leven hier beneden
in de overvloed,
3.
leven dat wil blijven
en dat vast wil staan
kan God niet bewijzen
want het tast Hem aan.
(...)
6.
want de Geest zal baren
Gods rechtvaardigheid
na de barre jaren
van onvruchtbaarheid.¹²

Martha en Maria

In liederen over de nieuwtestamentische zusters Martha en Maria (Luc. 10:38-42) is het opmerkelijk dat Martha niet veroordeeld wordt, integendeel. Alleen een kinderlied van Hanna Lam is negatief over de houding van Martha, waar vooral 'onze' drukte in herkend wordt.¹³ Jan Wit echter zingt Martha toe en roemt haar dienen van de Heer, en de liefde waar haar gedrag uit voortkomt; zij maakte het in die visie mogelijk dat haar zus en broer door Jezus geestelijk gevoed worden, en wordt aangeroepen om ook ons hart bereid te maken de Heer te ontvangen:

Van harte zorgde gij voor Hem,
steeds ijverig waart gij in de weer,
bij alles wat gij deedt, bezielde
door grote liefde tot de Heer.

Zo kan uw zuster met uw broer,
terwijl gij hun een maal bereidt,
door Jezus worden toegerust
met spijs die blijft in eeuwigheid.
(...)

O gastvrouw die de Heer ontving,
bij u in huis was Hij niet vreemd.
Maak onze harten welbereid,
dat Hij bij ons zijn intrek neemt.¹⁴

André Troost legt het accent op het verhaal van de opwekking van Lazarus (Joh. 11:1-44), waarin Martha initiatiefrijker is dan Maria en Jezus tegemoet gaat,

¹¹ Eva's lied 2. Zoetermeer: Boekencentrum, 1988, nr. 2.

¹² Lieder van het begin. 's-Gravenhage, Boekencentrum, 1983, nr. 49.

¹³ Hanna Lam en Wim ter Burg, *Alles wordt nieuw*. Hilversum: Uitgeverij NZV, 1992, III, 13.

¹⁴ *Laus Deo*. Roermond: Bisdome Roermond, 2000, p. 1174, 'U vierend, Martha' (strofe 2, 3, 5).

waar Maria thuis blijft rouwen. Alleen de verwijzing naar Martha's grief en de zin 'Eén ding slechts is nodig' hebben betrekking op het Lucas-verhaal over de zusters:

Martha, vraag Maria maar:
Waarom blijf je huilen?
Wenk haar, roep haar, nodig haar:
Kom toch bij Hem schuilen!
(...)

Martha, neem Maria mee;
Hij maakt overbodig
vragen, klagen, ach en wee –
één ding slechts is nodig:
los te laten elke grief –
Martha, Jezus heeft je lief!¹⁵

Het 'Lied van twee zusters' van Maria de Groot is het enige dat Martha en Maria tegenover, of liever naast elkaar stelt. In de eerste strofe beschrijft Martha het bestaan dat zij torst als slavernij. Als zij bij haar naam geroepen wordt, komt zij tot zichzelf. Strofe 2 gaat dan verder:

Ik voel mij sterk en vrij
sinds ik die roep verstond.
Mijn zuster, zij aan zij,
verwoordt het nieuw verbond:
(...)

'Broeder' bleek in oudere liederen meestal te staan voor de naaste, de medemens, en in het meervoud gebruikt voor ons mensen. 'Zuster' wordt over het algemeen slechts gebruikt waar het letterlijk om bloedverwanten in de tweede graad gaat. Gonny Luijpers schreef echter een lied waarin 'zusters' voor geestverwanten staan, en wel door de Bijbel heen. In de eerste twee strofen worden enkelen belicht uit 'de onbenoemde stoet, de 'velen die met woord en daden / aan de eeuwen schijnsel gaven.' Mirjam is de enige die bij name genoemd wordt, en het gaat niet alleen om rolmodellen, maar bijvoorbeeld ook over de vrouw van Lot. De laatste strofe trekt de lijn door naar het heden, en laat de 'zusters' dan functioneren zoals voorheen aan de broeders was toebedeeld:

Vrouwen, ingeperkt en dwaas,
zij die naast mij verder gaan.
En met durf en mededogen
vonken slaan en vuren stoken.
Ze zijn griffels van het Woord,
schrijven haar traditie voort.
En ik waag het uit te spreken:
'zusters in mijn leven'.¹⁶

Het zal mij benieuwen hoeveel broeders en zusters straks in het nieuwe liedboek zijn terug te vinden!

Het Gouden Kalf

Film, lezing en museumbezoek

Elk jaar worden tijdens het Nederlands Filmfestival de 'Gouden Kalveren' uitgereikt voor de beste Nederlandse films. Berlijn en Venetië gingen Nederland al voor met hun Gouden Beer en Gouden Leeuw. Het Nederlandse Kalf is expliciet gebaseerd op het afgodsbeeld uit Exodus 32. Als Mozes op de berg van God de Tien Geboden ontvangt, maakt het volk zijn eigen beeld: een gouden kalf. Als Mozes weer terugkeert, smijt hij de stenen tafelen met de geboden kapot en vernietigt hij eigenhandig het gouden beeld. In de joodse traditie staat het kalf als summum van de overtreding van het beeldgebot: 'Gij zult geen gesneden beelden maken'. En in de christelijke traditie is het gouden kalf symbool komen te staan voor afgoderij, geld en corruptie.

Toch fascineert goud enorm. Zelfs de tabernakel en de tempel van Salomo werden volgens het Oude Testament rijkelijk versierd, onder andere met goud. Goud betekent waarde, maar ook status en macht. Het Museum Catharijneconvent in Utrecht organiseert in het najaar van 2010 de tentoonstelling 'Goud' waarin al deze tegenstrijdige associaties worden verbeeld. Er is liturgisch goud te zien, kostbare kandelaars, monstransen en vaatwerk, maar ook 'modern goud' als de gouden voetbalschoen van de voetballer Ruud Gullit en een paar Gouden Kalveren van het filmfestival.

En op 10 oktober organiseert Luce/CRC samen met het museum en KFA-Filmbeschouwing een speciaal programma rond het thema 'goud'. Met een lezing van de filosoof René Munnik en een rondleiding over de tentoonstelling zelf. Ook wordt de magistrale film *Altiplano* (Brosens en Woodworth, 2009) vertoond, met een uitleiding door dr. Tjeu van den Berk. De film toont de afschuwelijke gevolgen van de zoektocht naar goud voor de inheemse bevolking in Peru. Terwijl het beeld van de heilige maagd in scherven valt, voltrekt zich in het dorpje Turubamba een milieuramp.

Zondag 10 oktober 2010, van 12.00 tot 17.00 uur.
Auditorium, Museum Catharijneconvent,
Nieuwstraat 38, Utrecht.
€ 35 (voorintekening); € 40 (aan de zaal), incl. lezing,
film, rondleiding en thee.
Opgave: via www.luce-crc.nl of luce-crc@uvt.nl

¹⁵ A.F. Troost, *Zingende gezegend. Zoetermeer: Boekencentrum* 1995, nr. 60.

¹⁶ 'Gekende zusters' in Eva's lied II. Kampen: Kok, 1988, nr. 1.